

ШЕРБО РАСТОДЕР

ГРАЂАНСКЕ СТРАНКЕ У ЦРНОЈ ГОРИ И ЊИХОВ ОДНОС ПРЕМА ФАШИЗМУ 1935 — 1941.

*(Са посебним освртом на њихову улогу
у тринаестојулском устанку)*

Питање односа грађанских странака према фашизму је сложено и вишезначно. Конкретним поводом намећу се двије битне одреднице наведеног питања: 1. однос према фашизму као унутрашњем друштвеном поретку који по својим одликама тоталитарног друштва „као историјска појава политичког карактера“¹, са одређеним универзалним елементима који га могу дефинисати као један у „супштини ситнобуржоаски покрет протеста, који се управља против друштвеног пропадања средњих слојева, против социјализма као главне опасности и против грађанске демократије, као тобожњег узрока пропасти, који је у стању да својом идеологијом мобилише и друге незадовољне политичке групе“² и 2. нешто упрошћеније тумачење које се редуцира на сегмент агресивне спољнополитичке доктрине фашистичких земаља (прије свега Њемачке и Италије).

Теоретичари се углавном слажу у томе да су за настанак фашизма као тоталитарне идеологије битне следеће претпоставке:

1. „дезорганизованост водећих политичких партија и њихова неспособност у теорији и политичкој пракси да разраде прихватљив политички програм и,

2. јачање националне компоненте као основице развоја тоталитарних идеологија, с тим што је битна важност национална држава, а не нација а још мање народ“³.

За почетак битно је нагласити и то да у нашој историографији углавном доминирају следећи постулати у изучавању односа фашизам — антифашизам. Први, када се антифашизам у да-

¹ Андреј Митровић, Фашизам и нацизам, „Политика“, 1979.

² Тодор Куљић, Фашизам, Београд 1977, 196.

³ Никола Мамузић, Политичка теорија тоталитаризма и њен однос према масовној култури, Фашизам и неофашизам, Загреб 1976, 319.

том историјском времену редуцира превасходно на комунизам као „природни“ антипод.

Други, мање експлицитан, методолошки неразрађен у којем је објективни антипод фашизму и грађанска демократија са својим универзалним принципима.

Ако наведене назнаке усвојимо као полазни основ у тумачењу наведеног питања, па их аналогно томе пројектујемо на објективно дату ситуацију у Краљевини Југославији, тиме и у Црној Гори, склони смо закључку, да је фашизам као доминантни израз политичке доктрине тешко био остварљив на нивоу Југославије из два битна разлога: први, због тога што у многим дјеловима земље, а посебно у Црној Гори, друштво није било социјално издиференцирано до интересног самоорганизовања средње и више класе а тоталитаризам подразумева и подршку олигархије слојева друштва, без обзира на искуство које показује да су његове последице погубне на друштво у цјелини, и други, не мање значајан је, национална хетерогеност југословенског друштва у којем је тешко било успоставити универзалне компоненте фашистичке националне политике. Уосталом зар нијесу сви облици југословенског тоталитарног друштва грађени, у декларативном смислу на наднационалном, а сви неофашистички партикуларизми унутар њега, на националном.

Ако се истраживање ограничи на данашњи простор Црне Горе, у временском трајању 1935—1941, дакле од првих покушаја организационог уобличавања антифашистичког фронта до почетка отворене конфронтације са фашизмом, онда је неопходно указати на политичку разубеност тадашњег друштва у Црној Гори.

Поред Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ), чије је политичко језгро чинила предшестојануарска Радикална странка у овом дијелу земље и која је имала сву политичку, па и економску власт у Црној Гори, у наведеном периоду дјелује и такозвана Удружена опозиција, коју су чиниле: Демократска странка, Савез земљорадника, Црногорска федералистичка странка која се за опозициони блок везивала преко Сељачко-Демократске коалиције. Поред наведених, дјеловале су и мање опозиционе групације попут шестојануарске творевине Југословенске националне странке (ЈНС), све док се њено вођство у Црној Гори није прикључило ЈРЗ 1938. године,⁴ те занемарљива радикалска оподлуку уочи избора 1938. године да се ова странка инкорпорира у ЈРЗ. зација присталица Аце Станојевића. За потпуно комплетирање политичке карте тадашње Црне Горе неопходно је напоменути да је тада дјеловао и снажан илегални комунистички покрет, о којем је у наведеном контексту доста писано.⁵

⁴ Зета од 30. октобра 1938, бр. 40.

Народни лист од 4. новембра 1938, бр. 107.

Зетски гласник од 29. октобра 1938, бр. 148.

Бановински одбор ЈНС на челу са Гавром Милошевићем донио је

⁵ Види: Радоје Пајовић, Активност Народног фронта у Црној Гори 1935—1936, Историјски записи, 3—4, 1959.

Треба нагласити и то, да када су у питању грађанске странке у Црној Гори, уочљиве су сљедеће опште карактеристике:

1. наглашена персонална компонента,
2. „невидљиво“ чланство осим код владајуће странке у чим је рукама цјелокупни државни апарат,
3. политичка нетолеранција,
4. препознатљивост Црне Горе (као географског и политичког појма без обзира на актуелну административну подјелу на бановине) и с обзиром на то да су све грађанске странке изузев Црногорске федералистичке странке (ЦФС), биле филијале странака чије је сједиште било у Београду.

I

Када је у питању ЈРЗ и њен однос према фашизму задовољимо се са само пар кратких напомена с обзиром да смо на ову тему раније писали.⁶ Истраживања наведеног питања су показала да је потребно релативизирати суд о овој странци као „фашистичкој“ и „профашистичкој“ настао због некритичког коришћења извора лијеве, па и знатног дијела опозиционо-грађанске провенијенције. Такве квалификације заснивају се на сљедећим појавама везаним за наведену странку:

1. изражени антикомунизам који је у једном периоду као рецепт за „лијечење комуниста“, поред сталне репресије, прописивао и терапију „слично оним политичким логорима у Њемачкој гдје комунистима дају часове из националних предмета и употребљавају их на физичке радове док се не излијече“.⁷

2. Политичко приближавање Милана Стојадиновића (предсједника странке и владе) Њемачкој и Италији. У Црној Гори то је био и додатни разлог за формирање наведеног суда с обзиром да је Милан Стојадиновић од 1925. године практично вођа црногорских радикала, а у периоду 1936—1939. и предсједник Бановинског одбора ЈРЗ за Зетску бановину.

3. Изражена политичка репресија у којој, ако апстрахујемо комунисте као „ствар“ закона и државе, страда велики број људи. Примјера ради само у периоду 1936—1938. у Црној Гори у политичким сукобима је убијено 11, а рањено преко 40 лица.

4. Нека спољна обиљежја странке попут униформисања чланова (у Црној Гори око 200), ословљавање са „Вођо“, толерирање фашистичке пропаганде и сл.

5. Стојадиновићев наследник на чело странке и владе, Драгиша Цветковић, је главни представник политике која је довела до потписивања Тројног пакта, што је код већег дијела опозиције тумачено као логичан исход јерезине спољне политике.

⁶ Види: Југословенска радикална заједница у Црној Гори и њен однос према фашизму, Зборник радова Филозофског факултета Никшић, 1989.

⁷ Архив Југославије (АЈ), Збирка Милана Стојадиновића (ЗМС), ф-23, Преписка са МУП, Стојадиновић — Корошцу 14. IX 1938.

6. Конкретан ангажман појединих челника странке у корист Рајха кроз сарадњу са Гестапоом.

Од средине 1939. године унутар ове странке у Црној Гори је уочљива поларизација наметнута унутрашњим и спољним превирањима. Напушта се у цјелини интегрално југословенство декларативно пропагирано од почетка рада странке, преузето из идеолошког арсенала шестојануарског режима, уз примјетно постепено „враћање“ српству и заштити „српских“ интереса.

Политичким падом Милана Стојадиновића, фебруара 1939. године, иницирана је подјела унутар ЈРЗ у Црној Гори. Присталице које су остале уз Стојадиновића нијесу прихватале споразум Цветковић — Мачек, тврдећи да је он противан уставима из 1921. и 1931. године. Иступали су са тврдњом да „незадовољство Срба и југословенских националиста није требало стварати у тренутку када прети опасност да народ буде доведен у положај да брани свој опстанак и своје тековине.“ Цветковићу се оспоравало право да потпише споразум са Хрватима („није представник Срба“) уз доминирајућу констатацију да се „само кроз снажно и уједињено српство може очувати Југославија и југословенство“.⁸

На крају, сама чињеница да нико никад, бар према расположивим изворима, није рачунао на ову странку као евентуалну чланицу будућег Народног фронта говори довољно сама по себи. Ипак, уопште гледајући не може се тврдити да је странка ни програмски, ни организационо била „фашистичка“ и „профашистичка“ и да је такво расположење постојало у њеном чланству.

II

Грађанска опозиција у Црној Гори била је формално окупљена у један опозициони блок под називом Удружена опозиција. Стварно била је хетерогена без јединствене програмске платформе.

Три најутицајније опозиционе странке у Црној Гори, Црногорска федералистичка странка, Савез земљорадника и Демократска странка обновиле су своју дјелатност уочи избора 5. маја 1935. године,⁹ с обзиром да је њихова дјелатност била забрањена законима шестојануарске диктатуре. Њихов однос према фашизму као унутрашњем друштвеном поретку био је негативан, док је однос према фашизму као надолazeћој спољнополитичкој опасности према интегритету и суверенитету југословенске државе био у принципу негативан, мада недовољно политички артикулисан.

Аутори који су изучавали наведену проблематику, најчешће у контексту изучавања револуционарног покрета у Црној Гори,

⁸ Архив Војноисторијског института (АВИИ), Ф-17, к. 21, док. бр. 57/4, Политичка група Милана Стојадиновића 4. XI 1939.

⁹ Растодер Шербо, Парламентарни избори у Црној Гори 5. маја 1935, „Овдје“, јануар 1990, бр. 248 и фебруар 1990, бр. 249.

потенцирају значај VII конгреса Коминтерне (1935), који битно утиче на ставове КПЈ и на њену активност у циљу обједињавања свих заинтересованих снага у антифашистички Народни фронт. При томе се најчешће закључује да је неуспјех у формирању НФ у Југославији, па и у Црној Гори, превасходно у томе што су грађанске странке већу опасност у овом периоду видјеле у комунизму него у фашизму, потенцирајући на тај начин идеолошку страну датог проблема. Проширивањем хеуристичке основе у изучавању датог проблема могуће је, па и неопходно, релативизирати наведене судове. Комунисти у Црној Гори још од краја 1933. године заговарају сарадњу са опозиционим грађанским странкама, истина превасходно као потребу заједничког отпора шестојануарском режиму.¹⁰ За сарадњу са црногорским федералистима једно вријеме био је задужен др Никола Јерговић.¹¹ Др Блажо Раичевић је уочи избора 5. маја 1935. године преговарао са др Секулом Дрљевићем око предстојећих изборних кандидација,¹² док је са земљорадницима и демократима Бошко Радановић водио преговоре око организовања опозиционих зборова у Никшићу, Бару и Вирпазару.¹³ Треба знати и то да сарадња земљорадника и комуниста у Црној Гори датира још од средине двадесетих година на нивоу појединих личности, као и то да су најчешћи браниоци комуниста на судовима за Заштиту државе углавном адвокати из Демократске странке, што све упућује да су постојале многе личне везе и уобичајена сарадња, истина на нивоу појединих личности. Међутим, та сарадња никада није институционализована на нивоу странке уобличавањем јединствене платформе и поред конкретних договора у том смислу. Посебну важност у вези с тим имају двије конференције одржане октобра и новембра 1935. године. Прва конференција је одржана у Подгорици у стану подгоричког демократског првака Луке Велимировића, а била је замишљена као завршна на којој би коначно био утемељен споразум између демократа, земљорадника, федералиста и комуниста о заједничкој сарадњи и на стварању јединственог опозиционог фронта слободе и доношења одлуке о организовању „општег опозиционог збора народа Црне Горе у Подгорици“. На овој конференцији Демократску странку су представљали: др Никола Шкеровић, др Јован Сућић, Јоко Лаиновић и Лука Велимировић. Земљорадничку странку су заступали: Јефто Павић, Марко Савићевић, Ристо Вујачић и Василије Дракић, а КПЈ: Божидар Радановић, Лазар Ђуровић и Гојко Гарчевић док су испред Црногорске федералистичке странке били: Саво Вулетић, Душан Вучинић и Петар Мартиновић. Конференцији је присуствовао и Мирко Вешовић, тада близак земљорадницима у својству новинарског дописника. До споразума није дошло због захтјева федералиста да први захтјев буде

¹⁰ АЈ, 14—24—59, Записник са саслушања др Блажа Раичевића, март 1936.

¹¹ Исто, Органима који воде истрагу над комунистима у Губареву, Дубровник 20. марта 1936.

¹² Исто, Записник са саслушања др Блажа Раичевића.

¹³ Исто, Записник са саслушања Бошка Радановића, март 1936.

федеративно преуређење државе у којем би Црна Гора „са придодатим територијама“ чинила засебну федералну јединицу. Противу овога захтјева федералиста оштро су иступили демократи, тако да је пропао покушај земљорадника и комуниста да убиједи федералисте да ублаже свој став и пронађу компромисно рјешење.¹⁴

Друга конференција одржана је у новембру исте године на Цетињу у канцеларији Милисава Добричанина, тамошњег демократског првака. Ова конференција је била замишљена као наставак подгоричке. По именима¹⁵ која су на њој учествовала није била репрезентативна као претходна, а одржана је без представника Савеза земљорадника. Дошло је до споразума између демократа и комуниста, док се федералисти нијесу сложили са садржином Резолуције која је имала 10 тачака. Посљедња тачка ове Резолуције била је „борба против фашизма“, док је тачком шест (6) тражено „признавање Совјетске Русије“, што уједно указује на степен приоритета ових питања у општем политичком контексту.¹⁶

Идеја о стварању јединственог опозиционог фронта унутар Црне Горе и Народног фронта као политичке организације са наглашеним програмским основама антифашизма међусобно су комплементарне али је уочљиво да се још увијек политички не дефинишу у мјери у којој би била могућа њихова општа препознатљивост, без обзира на чињеницу што декларативно све опозиционе странке у Црној Гори прихватају идеју. Стварно, под тим појмовима подразумијевани су различити облици програмске основе. Њу је могуће анализирати само кроз издвојено програме појединих странака.

¹⁴ Исто.

¹⁵ На овој конференцији демократе су представљали: Добричанин Милисав и Лазовић Митар, федералисте: Шоћ Марко и Ломпар Петар, комунисте: Радановић Бошко и Јерговић Никола.

Главне тачке усвојене Резолуције биле су:

1. ликвидација установа шестојануарског режима,
2. избори за Народну скупштину на основу општег једнаког непосредног и тајног гласања,
3. слобода штампе, збора, договора и политичког удруживања,
4. економско и културно подизање народа,
5. јавни радови у Црној Гори,
6. признавање Совјетске Русије,
7. завођење демократског и парламентарног режима,
8. избори у установама радничког осигурања,
9. осмочасовно радно вријеме за радништво,
10. борба против фашизма.

¹⁶ АЈ, 14—24—59, Записник са саслушања Бошка Радановића, АВИИ, Ф-17, к. 80, ф-16, док. бр. 3.

Види: Зета од 27. октобра 1935, бр. 41, Став опозиционих група у Црној Гори.

III

Земљорадничка странка у Црној Гори је најснажније упуште имала у никшићком и шавничком срезу. Почев од 1927. године дио ове странке прави радикалан заокрет у лијево (Марко Савићевић, Марко Вујачић, Јован Ћетковић), којима се почетком тридесетих година придружује и Јефто Павић (иначе подјела на леву и десну у овом периоду у овој странци није константна). Представљали су једно вријеме најборбенији дио грађанске опозиције у Црној Гори, увијек блиски комунистима по идејама социјалне правде, с тим што је у средишту њиховог интересовања „сељачки сталез“. Били су жестоки противници федералиста, „природни савезници“ демократа (били ујединитељи) и непомирљиви противници радикала од првог дана. Наглашавали су „славенофилство“ и „југословенство“ а нијесу скријали разочараност положајем Црне Горе у Краљевини Југославији, за који су мислили да се може промијенити „простом“ промјеном политике „београдских влада“.

Често су упозоравали на опасност од фашизма као поретка а уједно стално подстицали антиталијанско расположење у Црној Гори кроз критику федералиста као „италијанских агената“. Заговарају успостављање дипломатских односа и савеза са Совјетском Русијом и уједињење са Бугарском. Били су и поборници оснивања Народног фронта.

На великом опозиционом збору у Никшићу 5. августа 1935. године првак ове странке је јавно тражио „обнову односа са Русијом“.¹⁷ На збору у Велимљу (3. новембра 1935. године) Јован Ћетковић је говорио о опасности од фашизма и нагласио потребу стварања сељачког фронта у Црној Гори на челу којег би био Марко Даковић.¹⁸ У „Трећем писму пријатељима“ из јула 1936. године, вођа земљорадничке леве Драгољуб Јовановић, који је био у сталним контактима са члановима странке у Црној Гори са којима је 1936. године, приликом политичке агитације по овом цијелој земљи, разговарао о могућностима стварања Народног фронта,¹⁹ подвлачи потребу стварања истог, односно „народних фронта“, јер се према изнијетом мишљењу „у нашој држави јединствени фронт опозиције изграђује под сасвим другим условима него у Француској, Белгији па и Бугарској“. У истом извору се наводи: „У Црној Гори су опозиционе снаге још увијек подвојене али притисак од режима и тешке невоље тамошњег народа, запуштеност Црне Горе као покрајине, озлојеђеност против свих који су до сада владали па и према Србијанцима уопште — то ће учинити да се у Црној Гори створи један сељачко-раднички или Народни фронт“.²⁰ Дакле превасходно се мисли на прегруписавање опозиције за борбу против владајућег режима унутар земље.

¹⁷ Слободна мисао од 11. августа 1935, бр. 27.

¹⁸ Слободна мисао од 10. новембра 1935, бр. 39.

¹⁹ Драгољуб Јовановић, Политичке успомене, III, стр. 346—351, рукопис се чува у Архиву Југославије.

²⁰ АЈ, 66, пов—10—29, Треће писмо пријатељима, јул 1936.

IV

Почетком јула 1936. године представници земљорадничке и демократске странке, као и група „неопредијелиених“ око Марка Даковића и бивши републиканци из Црне Горе донијели су одлуку о заједничком раду ради „сузбијања на једној страни несносне политике свију досадашњих и садашњег режима, а на другој страни сузбијање рђаве и глупе политике црногорских сепаратиста“.²¹ Иако се у Резолуцији донијетој тим поводом осуђује крвопролиће на Белведеру а не спомиње фашизам, ипак је ово прегруписивање индикативно јер је у суштини могло значити политичко „васкрсавање“ такозване Младе Црне Горе, која је била „најзаслужнија“ за извођење уједињења са Србијом 1918. године. Ова политичка групација хомогена и јединствена у периоду 1918—1920 касније се страначки подијелила на демократе, земљораднике и републиканце, а мањи дио је приступио радикалима. Политички, послије уједињења, била је „потиснута“ од стране радикала Николе Пашића и двора, поред осталог и зато што су три њена најпознатија представника (Марко Даковић, Јован Ђоновић и Тодор Божовић), који опет стицајем различитих околности нијесу учествовали у раду Подгоричке скупштине, били чланови „Црне руке“.²²

Ова струја је од уједињења 1918. године углавном била на позицијама интегралног југословенства и чинила је у том смислу грађански центар између радикалског „великосрпства“ и федералистичког „црногорства“ и „сепаратизма“. Један дио ове групације је уочи рата еволуирао од крутог централизма ка федерализму. Мало је познато да појам „великосрпство“ у Црној Гори у политички рјечник најчешће користе демократи као обилежје радикалске политике, почетком 20-тих година овога вијека.

Велики број црногорских опозиционих политичара, међу којима Ристо Јојић, Стојан Шпадијер, Тришко Жугић, др Саво Стругар, Никола Ђоновић, др Душан Кусовац, Богдан Лекић, Никола Радовић, Андрија Поповић, Иван Вујошевић, Мирко Кујачић, Марко Ђуровић, Петар Раичковић, Велиша Гошовић, Лазар С. Вучетић, Љубо Вушовић, потписали су 1936. године летак „Црногорска омладина свом народу“ у којем је поред осталог писало: „Црногорска омладина позива све праве пријатеље слободе и демократије да се уједине у борби против фашизма.“²³

На једном скупу опозиционих странака из Црне Горе, одржаном новембра 1937. године (демократи, самостални демократи, земљорадници, опозициони радикали и комунисти) констатовано је: „да наша спољна политика не иде у складу са интереси-

²¹ АЈ, 80—38—322, Јефто Павић — Јовану Јовановићу Пижону, 15. јул 1936.

²² Никола Ђоновић, Марко Даковић, Јован Ђоновић, Тодор Божовић (рукописи), Легат Николе Ђоновића, ЦБ „Ђурађ Црнојевић“ — музејско одјељење.

²³ Архив Историјског института Титоград (АИИТ), 6879/III, 2—2 (36), Црногорска омладина свом народу.

ма наше државе и да се Југославија удаљава од својих савезника и представника европске демократије, а да се приближава фашистичким земљама, што не одговара ни жељи народа ни духу Југословена“.²⁴

У Београду је живио велики број црногорских опозиционих политичара, посебно чланова Демократске странке. Послије низа заједничких састанака тамо је изабран и нарочити одбор (Гојко Терић, Никола Ђоновић, др Радоје Вукчевић, Тришко Жугић, Милован Ђилас и Стојан Шпадијер), дакле земљорадници, демократи, опозициони радикали и комунисти, ради „организације заједничке акције у народу на прибирању свих опозиционих снага у једну удружену црногорску демократију“.²⁵ Дакле сарадња је ипак успостављана најчешће на питањима одбране демократије.

V

Од свих грађанских странака у Црној Гори својом политиком и односом према наведеном питању јасно се издвaja Црногорска федералистичка странка. Својим становиштем о историјској посебности Црне Горе, те залагањем за федералним преуређењем државе у којој би Црна Гора била равноправна федерална јединица, неприкривеним симпатијама према Италији, изражавањем неповјерења па и нетрпељивости према свему што је „србијанско“, односно према свим странкама које су биле филијале странака са сједиштем у Београду, затим тражењем савезника у сељачко-демократској коалицији, односно крво у Стјепану Радићу, а потом у Влатку Мачеку, истицањем „црногорства“ (као државног, а не националног појма), они су били за све режиме, па и за највећи дио грађанске опозиције у Црној Гори „сепаратисти“, „италијански агенти“, „издајници српства“ и уопште људи који представљају перманентну опасност по уједињење успостављено 1918. године,²⁶ јединство државе под којим се углавном мислило на централистичку Југославију.

Декларативно, Црногорска федералистичка странка је прихватала идеју Народног фронта, као облика политичког организовања. У том смислу у њима блиској „Зети“ се често пише о „Црногорском Народном фронту и фронту радника и сељака“.²⁷ Без обзира што „Зета“ често пише и о „продору фашизма“ те о потреби стварања „фронта народне слободе“,²⁸ о Народном фронту у Француској као о „покрету радничких и сељачких маса, демократски оријентисаних“ као и о „савезу левичарских партија које нијесу хтјеле дозволити да у Француској освоји власт

²⁴ АЈ, 38—3 (10—14), Извјештај ЦПБ од 18. нов. 1937.

АИИТ, 3708/IV, 2—2 (37), Креирање „Одбора опозиционог блока Црне Горе“.

²⁵ Зета од 28. новембра 1937, бр. 46.

²⁶ Ови наводи се често сусрећу у штампи, посебно у „Народном листу“, „Зетском гласнику“ и „Слободној мисли“.

²⁷ АЈ, 38—3 (10—14), Недјелни преглед штампе у Зетској бановини.

²⁸ Зета од 22. септембра 1935, бр. 36.

фашизам . . .“²⁹ о чему су најчешће писали комунисти и поједини либерални грађански политичари, ипак је уочљиво да федералисти последице неуспјешних договора у Подгорици и Цетињу одлучују да нипошто не раде у заједници са такозваном УО у Црној Гори, већ потпуно самостално“.³⁰

Насупрот концепту окупљања свих прогресивних снага у борби за демократизацију земље, за савез и пријатељство са Совјетским Савезом, за борбу против фашизма и рата, вође федералиста теже уском црногорском фронту упереном против јединства и акција свих странака и група које су имале „србијанско“ обиљежје, односно против свих странака које су заговарале постојеће централистичко уређење. Као услов за сарадњу под окриљем Народног фронта федералисти су, како смо навели, тражили преуређење државе на федеративној основи у којој би Црна Гора била равноправна федерална јединица а обухватала би и „Боку, цијелу Херцеговину, ужички округ, све до Чачка“.³¹ Треба нагласити и то да средином тридесетих година федералисти нијесу хтјели да праве „национално“ равноправну Црну Гору већ „економски“ оспособљену област са доминантном паролом „економске равноправности“.

У једном прогласу пред општинске изборе 1936. године Секула Дрљевић, позива своје присталице: „На јединство свих србијанских странака против Црне Горе одговорите јединством црногорског фронта против свих њих“³² што је у суштини значило сужавање платформе НФ и продубљивање бјелашко-зеленашког антагонизма који је био и основна препрека у обједињавању опозиције у Црној Гори.

На Белведерском збору (26. јуна 1936. године) у чијој припреми поред комуниста запажену улогу имају и федералисти, доминирале су поред осталих и пароле ЦНФ (Црногорски народни фронт) и РНФ (Револуционарни народни фронт). У такозваној трећој групи „Захтјева“, припреманој уочи белведерског збора, у тачки б се наводи: „Тражимо политику мира и хитни савез са Француском и Русијом“, а међу паролама на самом збору чуле су се и „Доље фашизам“, „Живјела Совјетска Русија“, „Живио црногорски народни фронт“³³ што се наравно не везује само за федералисте.

Режим је непрестано сумњичио федералисте да одржавају везу са фашистичком Италијом, али за то никада није имао довољно доказа. У једном извјештају штаба II армијске области с краја 1938. године наводи се и следеће: „Изборна кампања новоизабраног посланика др Секуле Дрљевића у изборном срезу цетињском није одржавана јавно, већ је именовани обилазио

²⁹ Зета од 19. јула 1936, бр. 29, Народни фронт остварује народне захтјеве.

³⁰ Слободна мисао од 27. октобра 1935, бр. 37.

³¹ Д. Јовановић, н. дј., III, стр. 347, наводи свој разговор са Душаном Вучинићем у Подгорици 1936. године.

³² АЈ, ЗМС, ф-40, Проглас „Живио црногорски фронт слободе“.

³³ АВИИ, Ф-17, к. 74, док. бр. 54.

АИИТ, 11533/V, 3—16 (36), Материјали истраге.

поједина села, састајао се са појединцима којима је показивао карту „Слободне Црне Горе“ која би обухватала данашњу Зетску бановину и један дио Приморске бановине са Скадром, разна знамења из доба Краљевине Црне Горе као и писмени пристанак Мусолинија на све ове промјене у држави. Оваква агитација изгледа да је имала успјеха код старијих људи у чијој души још тиња успомена на починувшег краља Николу и његову владавину...³⁴ Ове наводе не потврђују други расположиви извори, али их не треба олако ни одбацити. Тим прије, што се сличне констатације понављају: „Уза све то појединим зеленашима обећава се самосталност Црне Горе са доласком на престо Михаила Петровића, па председника Црногорске владе Сава Вулетића, а ово би све помоћу Мусолинија и Мачека могли да постигну...“³⁵ истина у анонимним извјештајима режимских присталица.

Да је Италија и те како рачунала на црногорске федералисте говори и процјена италијанског посланства у Београду из средине 1940. године у којој се наводи и следеће: „У Црној Гори трсен за повољно и успјешно развијање италијанске пропаганде је веома плодан, нарочито сада када стојимо пред крахом западних демократских сила. Црна Гора је одувјек била центар политичких незадовољника у Југославији. Многе политичке акције имале су свој почетак у Црној Гори и одатле се од 1918. године па до данас, ширило политичко незадовољство постепено кроз цијелу Југославију“. Даље се закључује да су „Црногорски интелектуалци (су) у огромној већини против садашњег политичког уређења Краљевине Југославије“, те да „Црногорци припадају политичким групама које имају левичарски програм“, тако да према изнесеном мишљењу неће бити тешко „придобити за наше циљеве незадовољне Црногорце, нарочито када се зна да фашистичка Италија има у Црној Гори још приличан број симпатизера у редовима такозваних црногорских федералиста“. Као краткорочни циљ тадашње италијанске политике наводи се потреба да се у Црној Гори стекну „искрени политички пријатељи, који би нам у потребном моменту могли бити од користи“. За сада би им, према истом извору, требало помоћи акцију „Црногораца ка стварању једне неовисне бановине по угледу на Загреб“.³⁶

VI

Опште узнемирење јавности у Црној Гори изазвала је италијанска окупација Албаније (априла 1939. године). На Цетињу, Подгорици, Никшићу и другим мјестима покушано је са прире-

³⁴ АВИИ, Ф-17, к. 31, док. бр. 45/1, Мјесечни извјештај штаба II а. о. за XII мјесец 1938.

³⁵ АЈ, ЗМС, ф-37, Политичке прилике за 1939, Анонимно писмо против команданта пограничне трупе Баја Кривокапића, брата познатог федералисте др Вожа Кривокапића, уочи избора 1938.

бивањем манифестација за Југославију и југословенско јединство, али власти нијесу дозволиле никакве манифестације бојећи се инцидента.³⁷ Нерасположење према фашизму посебно је нарасло када је он постао стварност на границама Црне Горе. Отуда вјероватно и тачна констатација команданта зетског жандармеријског пука из априла 1940. године: ... „вест о упућивању наше трговинске — привредне делегације у Москву, прихваћена је у народу овога краја као добар знак, јер стари Црногорац још увијек наивно вјерује да је Русија, ма под каквим режимом, једини наш моћни заштитник, док млађи нараштај, нарочито студенти, баци, занатлије, радници и бескућници, који је иначе у већини левичарски настројен, прихватио је ову вест одушевлено, али са очито појачаном мржњом противу фашизма у суседству, противу чије евентуалне најезде би се и они очито огорчено борили.“³⁸ Југословенска држава је успоставила односе са СССР-ом тек у јуну 1940. када је совјетска влада за свог првог посланика у Београду именовала Виктора Плотњикова, док је за југословенског посланика у Москви именован др Милан Гавриловић, земљораднички првак, политичар пробританске оријентације.³⁹ У Београду је Савез земљорадника организовао свечаност поводом одласка др Гавриловића за СССР, на којој су били присутни чланови Главног одбора Савеза земљорадника, сенатори, бивши народни посланици из редова странке као и представници појединих нижих страначких организација. Пригодне говоре том приликом одржали су поред осталих и чланови и прваци ове странке из Црне Горе: Јефто Павић, Душан Ивовић и Марко Вујачић.⁴⁰

Позната је чињеница да у Црној Гори није са обраћањем примљено приступање Југославије Тројном пакту. На Цетињу је још 24. марта 1941. године дошло до окупљања око 700 лица којима је одржао један „патриотски“ говор Марко Меденица, управник државног музеја, иначе стари радикал и одани Стојадиновићев присталица. Левичари су искористили овај збор истурајући пароле у којима је тражен „Савез са Русијом“, затим је узвикивано „доље Хитлер и Мусолини“, послије чега је полиција забранила даље манифестације и растурила овај збор.⁴¹

Оно што је мање познато и у историографији мање обрађивано је улога грађанских политичара из Црне Горе у мартовском пучу. Оскудни подаци о томе дозвољавају тек неколико напомена. Један од ујединитеља Јован Ђонових, првак републиканске странке у Црној Гори и народни посланик почетком двадесетих година, потом југословенски посланик у Тирани, па онда уредник разних листова, био је иницијатор идеје (половином 1940. године) код британске владе о једновременом преврату у

³⁶ АВИИ, Ф-17, к. 36, док. бр. 58/1, Италијанска акција у Црној Гори.

³⁷ АЈ, 38—3 (10—14), Извјештај ЦПВ од 10. априла 1939.

³⁸ АВИИ, Ф. 17, к. 31, док. бр. 10/4, Мјесечни обавјештајни извјештај за април 1940. године.

³⁹ Бранко Петрановић, Историја Југославије, I, Београд 1988, 364.

⁴⁰ Календар споменица „СЕЛО“, Београд 1941, стр. 247.

⁴¹ Бранко Петрановић, Никола Жутић, „27. март“, тематска збирка докумената, Београд 1991.

Југославији и Бугарској. Тај план је тада британска влада одбацила као преурађен. Ђоновић је преко Ц. Емерија, агента СОЕ са којим је сарађивао, изнио јула 1940. године концепцију пуча у којем је потенцирао „антињемачко расположење Срба“, изражавајући уједно симпатије за Британце и наглашавајући улогу Русије као природног савезника Словена. Том приликом је замерио Британцима што се ослањају на политику кнеза Павла која по њему води земљу у капитулацију а не на „праве представнике српског народа, на војску, цркву, патриотске организације и политичке партије“. Заговарао је становиште да се земља може спасити „од капитулације пред Хитлером“ само „војним пучем“ и збацивањем кнеза Павла. Наводно је Ђоновић о овој идеји већ био разговарао са појединим представницима опозиционих странака које су изразиле спремност да уђу у будућу „владу националног јединства“.⁴² Логично је претпоставити да је Ђоновић са наведеним планом упознао свог саборца и црнорукца, вођу Младе Црне Горе, Марка Даковића. Марко Даковић је разочаран напустио политику 1920. године. Иако се није политички експонирао после тог датума, извори недвосмислено указују на то да је Даковић, са створеном харизмом међу ујединитељима у Црној Гори, уживао неподјеливене симпатије и знатно из сјенке утицао на политичке односе у овом дијелу земље. Демократи и земљорадници (посебно ови други) су га сматрали својим вођом. Зато и није случајно што се Даковић поново појављује у политици у судбоносним данима 1941. године. Неки извори блиски њему говоре о томе да му је Душан Симовић, знатно прије пуча упутио једно писмо у којем је предлагао обарање режима кнеза Павла. Даковић му тада није одговорио сматрајући такав подухват лакomisленим. Иначе, Даковића је Симовићу „препоручио“ др Милан Гавриловић који је био у сталној вези са Марком Вујачићем, интимним Даковићевим пријатељем, тада сенатором настањеним у Београду. У сваком случају у вријеме извођења пуча ваздухопловни мајор Захарије Остојић био је спреман за лет у Подгорицу по Марка Даковића. По доласку у Београд Даковић се прихватио министарства без портфеља по Симовићевој жељи „како би имао више времена за општа српска национална питања“. По доласку у Београд, на Даковићево тражење, Симовић је поставио за маршала двора Ђура Вукотића, судију из Никшића, а за бана Зетске бановине генерала Блажа Ђукановића. Сјутрадан су код Даковића на разговор били др Сима Милошевић и још „двојица комуниста“, којима се Даковић наводно пожалио на попустљивост Симовићеве владе и рекао да је знао шта ће га снаћи у Београду да не би ни долазио.⁴³ У Симовићевој влади Даковић се одмах заложиио за амнестију политичких осуђеника те укидање концентрационих логора. Приговарао је „наглашавању пријатељства и добрих односа са суседима“ очигледно не

⁴² Јован Марјановић, Дража Михаиловић између Британаца и Немаца, Загреб — Београд 1979, 32—39.

⁴³ Никола Ђоновић, Марко Даковић, рукопис, стр. 207—210.

схватајући у потпуности вјештину вођења дипломатије и положај земље.

Послије бомбардовања Београда 6. априла 1941. године, Даковић се са Марком Вујачићем повлачио прво до Лознице а одатле се морао вратити у Београд, да би потом заједно стигли на Пале гдје се сусрео са совјетским амбасадором Лебедевим који га је увјеравао да ће Југославија бити спашена ако се одржи мјесец дана са отпором у планинама. Влада је прихватила Даковићеву идеју да организује герилу у Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини, али му је за ту сврху додијелила смијешно малу суму од пет (5) милиона динара које је требало да му исплати финансијска дирекција у Подгорици која, успут речено, није имала ни динара. Са Миланом Недићем, Даковић се састао у Пријепољу покушавајући да га наговори и убиједи у потребу организовања гериле. Недић му је на то одговорио да ће се предати „првом наоружаном њемачком војнику“. Даковић је из Пријепоља, уз пратњу Марка Вујачића, преко Пљеваља стигао у Андријевицу гдје се распитивао за генерала Брашића. Увидјевши да је дошло до потпуног распада војске у априлском рату и да је створено анархично стање, те да су врло мали изгледи за евентуалну реорганизацију активног отпора, Даковић је покушао, прво преко Рисна подморницом (закаснио), а потом и успио авионом из Никшића да напусти земљу са осталим 27-мартовцима. Авион је услед квара принудно атерирао у близини југословенско-грчке границе и том приликом је Даковић погинуо.⁴⁵ Марко Даковић, кога је Драгољуб Јовановић назвао „савест Црне Горе“,⁴⁶ припадао је кругу најавторитативнијих личности у Црној Гори између два рата. Његова смрт се на неки начин може посматрати и као почетак краја такозване Младе Црне Горе. Циници би примијетили да је његов крај био сличан судбини краља Николе и црногорске владе 1916. године, коју је због учињеног, беспштедно нападао Даковић са својим истомишљеницима.

VII

Код истраживања грађанске компоненте у тринаестојулском устанку битно је имати на уму следеће чињенице: 1. грађанске странке чија су сједишта у Београду престају са својом страначком активношћу као координираном дјелатношћу од врха до нижих страначких органа. Зато њихову активност можемо пратити кроз дјелатност појединаца за које знамо да су раније припадали одређеној странци. Изузетак је Црногорска федералистичка странка; 2. политичку иницијативу преузимају комунисти тако да се објективно мијења позиција других странака доведених у ситуацију да се прилагођавају иницираним процесима.

⁴⁵ Петрановић, Жутић, н. дј., стр. 487.

⁴⁶ Никола Ђоновић, н. дј., стр. 213—218.

⁴⁶ Д. Јовановић, н. дј. VI—327.

У Црној Гори, уочи капитулације земље, примјетне су, условно речено, четири доминантне политичке струје:

1. режимско-грађанска (ЈРЗ) — била је социјално препознатљива (трговци, индустријалци, чиновници и богатији сељаци). Интелектуално је била најинфериорнија, политички углавном компромитована, властољубива и снисходљива. Просторно је била равномјерно распоређена, мада се њена елита налазила у већим градовима, зачураена у националном колективитету, прошла негативну селекцију власти, односно оданости и послушности, навикнута на морални и политички компромис, са личним интересом као примарном политичком водилом. У Црној Гори није имала „јакe“ личности која би ауторитетом унутар ње доминирала. Никада се није одликовала политичком иницијативом.

2. опозиционо-грађанска — интелектуално стабилна, социјално статична (углавном интелектуалци средње генерације), неорганизована, политички углавном некомпромитована, демократски оријентисана, разапета између централизма и федерализма, незадовољна дотадашњом политиком свих режима у међуратном периоду, лично незадовољна својом друштвеном позицијом; спремна на одбацавање сваког екстремизма и „српског“ и „црногорског“, ближа им је била теорија од политичког прагматизма. Велики дио припадника ове струје живио је стално или повремено изван Црне Горе и био је одан југословенској идеји у најширем смислу.

3. федералистичко-сепаратистичка — интелектуално истрошена, социјално необновљена, по годинама најстарија генерација (иста лица су у врху ове странке од њеног оснивања, политички компромитована тражењем савезника изван Црне Горе, опстајала у политичком животу преваходно заслугом трапавости и неумјешности режима предратне Југославије, национално хомогена, неравномјерно распоређена (углавном подручје Старе Црне Горе), борбена, са политичким видицима који нијесу ишли даље од Црне Горе, за режим „најнеугоднија“ опозиција, а за опозицију непоуздани сарадници. Дуго времена ова струја је била једини противник централистичког државног уређења легитимизујући се као заштитник „историјског права Црне Горе“.

4. комунистичка — интелектуално супериорна, социјално разубена, политички најорганизованија, најмлађа (што је битан феномен Црне Горе са свим особинама и манама као потврда њеног политичког дисконтинуитета), некомпромитована, идеолошки фанатизована, бескрупулозна, прагматична и борбена. Ова струја није била склона компромису, самоувјерена и полетна.

На посљедњим парламентарним изборима од 13 посланика бираних на подручју данашње Црне Горе чак 9 је изабрано на листи ЈРЗ и то: Новица Поповић (андријевачки срез), Ђуро Чејовић (барски), Зарија Јоксимовић (берански), Јусуф Ђоровић (Ђељополски), Ђуро Драшковић (бокоторски), Јован Радуловић (никшићки), Шефкија Селмановић (пљеваљски), Нешо Шћеповић (подгорички) и Лале Зубер (град Цетиње). Логиком парла-

ментарног система наведена лица чинила су официјелну политичку елиту у Црној Гори са „утицајем“ који је верификован на изборима, истина јавним гласањем. Интересантно је, мада ако се има на уму суптилнија историјска анализа и не случајно, ниједна од наведених личности није у данима тринаестојулског устанка имала значајнију улогу, односно не само да нијесу активно учествовали у припреми устанка и организацији антифашистичког отпора већ су, углавном, пасивни посматрачи и дефетисти или пак отворени противници устанка као „преурањеног“, „исхитреног“ и „авантуристичког“ подухвата. Највећи дио предратних чланова ЈРЗ у рату се нашао у редовима контрареволуције и разним националистичким покретима. Поменимо само најпознатије: Никола Јовановић, Нешо Шћеповић, Шефкија Селмановић, Милан Буј, Џафо бег Алибеговић, Новица Поповић, Томо Милошевић, Никола Драговић, Милан Поповић, др Вукота Дедовић, Богдан Ненадић, Новак Бошковић, Радован Радовић и многи други.

Посебно је занимљив случај Ђура Чејовића, првог човјека ове странке из Црне Горе. Овај народни посланик барскога среза (биран 1935. и 1938. године), био је један од ријетких политичара из Црне Горе који се успио домоћи министарске фотеле у Краљевини. У Цветковићевој прелазној влади био је министар за физичко васпитање народа од фебруара до августа 1939. године, што је било довољно за стицање министарске пензије. Био је члан Главног одбора и члан Извршног одбора ЈРЗ, секретар Бановинског одбора ЈРЗ Зетске бановине. Средином септембра 1941. године Гестапо је у Београду на тражење Италијана ухапсио Чејовића, због његовог наводног учешћа у тринаестојулском устанку. На изненађење неупућених гестаповаца који су га саслушавали, Чејовић је према записнику од 16. септембра 1941. године изјавио следеће: „Политички сам се прикључио ЈРЗ. Тај покрет је имао пријатељски став према Њемачкој и довео до потписивања пакта од 25. марта 1941. године. Почетком 1941. године под руководством бившег југословенског министра Мastroвића унутар ЈРЗ је основана група која је ступила у везу са Гестапом у Берлину и достављала важна политичка обавештења. И ја сам припадао тој групи. Везу између наше групе и Рајха одржавали су у Југославији Винсент и Краус из Гестапоа. Ја лично нијесам долазио у везу са тим људима. То је радио Mastroвић... Циљ и сврха овог обавјештавања Рајха било је одржавање пријатељских веза са Рајхом. У том смислу смо достављали обавјештења о свим важнијим политичким догађајима и личностима који су били за а који против Њемачке“.⁴⁷ Чим је сазнао кога су ухапсили, Карл Краус, тада већ шеф београдског Гестапоа, наредио је да се Чејовић пусти на слободу.

Треба напоменути и то да се ниједан припадник групе Mastroвић — Чејовић није експонирао у току окупације, нити је имао неку значајнију улогу.

⁴⁷ Цитирано према: С. Одић, С. Комарица, „Ноћ и магла“, Гестапо у Југославији, кв. II, Загреб 1977, стр. 38—40.

У квалитетно новом, устаничком времену 13-јулског догађања, у којем је постала небитна разлика између легалног и легитимног, емотивног и рационалног, снаге статус квоа неминовно бивају потиснуте. Њихова маргинализација је логичан ход процеса а не ствар личне воље. То показују и следеће чињенице. У првим одборима народне власти до тада владајућа странка партиципира несразмјерно свом удјелу у дотадашњој власти. У Беранском одбору формираном 21. јула 1941. године налазе се само два члана ЈРЗ и један члан ЈНС од укупно 21-ог. На посљедњим парламентарним изборима ЈРЗ је у овом срезу освојила 59,43% гласова. Ниједан предратни посланик, предсједник Среског одбора или пак Мјесног одбора ЈРЗ није у тринаестојулском устанку имао неку значајнију улогу. Изузетак је једино прота Јагош Симоновић, предсједник Мјесног одбора ЈРЗ у колашинском срезу који је од првог дана у првим редовима антифашистичког покрета.

VIII

Битно другачију позицију у тринаестојулском устанку и рату уопште имала је опозиционо-грађанска предратна опозиција. Овај блок чинили су присталице Савеза земљорадника, Народне сељачке странке, Демократске странке и Црногорске федералистичке странке.

Када је у питању Савез земљорадника онда се може констатовати да су њено чланство и њени прваци у Црној Гори од првог дана активни судионици антифашистичке борбе. Скоро да нема познатијег првака ове странке који се, опет не случајно, нијесу прикључили НОП-у. Поменимо само оне најпознатије: Јефто Павић, Јован Ђетковић, Ристан Павловић, Марко Вујачић, Душан Ивовић, Стојан Церовић и др.

Непосредно пред рат званично је (марта 1940) основана Народна сељачка странка, коју је чинила ранија земљорадничка левница. Вођа ове странке био је др Драгољуб Јовановић, а чланови Главног одбора из Црне Горе били су: Марко Савићевић, Мирко Вешовић и Митар Радача. Прва двојица (Савићевић и Вешовић) су од првог дана у НОП-у, а Радача, којег је окупација затекла у Неготину од почетка 1942. године да би касније постао и комесар партизанског батаљона.

У нешто специфичнијој ситуацији нашли су се чланови предратне Демократске странке из Црне Горе. Не само зато што је највећи дио њих из редова елите живио изван Црне Горе већ и зато што је несумњиви антифашизам њених чланова у новим условима морао бити потврђиван конкретном акцијом а не само уобичајеним политичким вербализмом својственом интелектуалцима. Њихова демократска оријентација увијек је била расплућена између десног екстремизма и лијевог радикализма. Демократи из Црне Горе су највећим дијелом били адвокати, социјално независан слој у предратној Југославији, од којих су неки доспјели у фашистичке логоре као предратни браниоци комуниста (Трипко Жугић, Никола Ђоновић, Никола Радовић), да

би их касније комунисти као представнике „буржоаских“ странака политички „неутралисали“. Од познатијих чланова ове странке из Црне Горе једино је Ристо Јојић, бивши министар и народни посланик био члан квислиншке владе Милана Аћимовића.

У тринаестојулском устанку посебно значајну улогу имали су Миле Перунички у пљеваљском и Милоје Добрашиновић у бјелопољском срезу. У Беранском НОО демократи чине најбројнију грађанску скупину са осам чланова и потпредседником одбора Симом Кастратовићем.

За разлику од наведеног Црногорска федералистичка странка је своју позицију у условима распада земље превела у отворени сепаратизам свјесно улазећи у „загрљај“ италијанског фашизма, потврђујући на тај начин основаност оптужби које су долазиле од њених страначких противника. С обзиром да је о томе релативно доста писано,⁴⁸ на овом мјесту не сматрамо за потребно да понављамо већ познате чињенице.

Serbo Rastoder

CIVIL PARTIES IN MONTENEGRO AND THEIR RELATION TOWARD FASCISM 1935—1941

(with a special review on their role in the thirteenth — July rebellion)

Summary

Activity of the civil parties in Montenegro, and their relation toward fascism as social order and fascism as foreign-policy danger has been worked out in this work.

For profascist tendency and for its expressed anticommunism, foreign-policy orientation toward bringing together Germany and Italy, tolerance of fascist propaganda, and similar, Yugoslav radical party has been charged by opposition (civil and communist) in Montenegro.

On the other side, opposition in Montenegro (Democratic party, Association of Farmers, Federalistic party of Montenegro and Communist party of Yugoslavia) was gathering of mutual Solitary politics groupings, and from the 1935 there were ideas of organizing the People's Front as the politics answer on repression of regime inside, and on possible fascist organisation of outside.

There were many concrete actions and agreements in that sense, but none resulted forming politics platform and People's front.

During the thirteenth-July rebellion in 1941. Civil parties lost their politics initiative, and in new position that initiative was in communist hands. Earlier followers of the Yugoslav Radical Party during the rebellion were passive observers. Followers of the Association of Farmers were by the communist, just as one less part of the Democratic party followers were. Leadership of the Montenegro Federalistic party was ready to step in open collaboration with Italian fascists shortly before the rebellion.

During the April war one part of the civil politicians from Montenegro, tried to organise the guerilla war fare resistance, but that attempt was lost, so, it is easy possible to realize the process of losing the politics credibility of the civil parties during the first year of the war.

⁴⁸ Види: Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори, четнички и федералистички покрет, 1941—1945*, Цетиње 1977.